

CULTURA STARČEVO — CRIȘ ÎN BANAT*

I. Descoperiri arheologice Starčevo-Criș în Banat

În dorința de a trata diversele aspecte legate de evoluția culturii Starčevo-Criș¹ pe teritoriul Banatului, am adunat în prezentul articol toate cercetările de suprafață și săpăturile sistematice referitoare la această cultură, în măsura în care au fost accesibile². În cele ce urmează sint prezentate localități cu descoperiri de material arheologic (fig. 1):

1. — *Beba Veche* (jud. Timiș). Așezarea se află la locul numit de localnici „Se-liște”³.

2—5. — *Beșenova Veche* (azi Dudeștii Vechi, jud. Timiș): Hunca Mare, un tell cu diametrul de 200 m situat la 150 m nord de sat la întretăierea văii Gornea-Aranca cu vechiul curs al Mureșului; a doua așezare este în locul numit de localnici „Izlaz”; celelalte așezări sint două movile (telluri) în cîmpia Bucovei, între Beșenova și Sînnicolaul Mare⁴.

6. — *Berzovia* (jud. Caraș-Severin). Cu ocazia săpăturilor din 1962 de la castrul roman, au fost descoperite cîteva fragmente ceramice cu pleavă⁵.

7. — *Cenad* (jud. Timiș): cîteva fragmente ceramice, greutăți pentru plasa de pescuit și un fragment de idol⁶.

8. — *Comloșul Mic* (jud. Timiș): fragmente ceramice și o cupă cu picior⁷.

9. — *Cruceni* (jud. Timiș): ceramică⁸.

* Prezentul articol este sinteza unui studiu mai amplu, cu aceeași temă, prezentat în lucrarea de diplomă sub conducerea prof. dr. doc. K. Horedt, căruia îi aducem mulțumiri pentru îndrumările date; de asemenea: directorului conf. Marius Moga și cercetătoarei Hortansa Radu de la Muzeul din Timișoara care ne-au pus la dispoziție pentru studiu întreg materialul existent în colecțiile muzeului; colegilor de la București (Petre Roman și Alexandru Păunescu), Iași și Craiova care ne-au înlesnit accesul la un material selecționat pentru studiu și comparații.

¹ Adoptăm termenul de Starčevo-Criș pentru teritoriul Banatului, deoarece aici această cultură cunoaște o evoluție identică cu cea din regiunile învecinate.

² Am studiat materialul existent în „Colecția Nagy” din Muzeul Timișoara și restul materialului inedit de la Giulvăz, Dejani, Cenad, precum și material selecționat de la Ostrovu Golu (așezarea centrală) și Dubova (Cuina Turcului și Sacoviștea Mare).

³ B. Milleker, în *TörtRégÉrt*, VII, 1891, fasc. IV, p. 3—5; I. Kutzián, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 26 și urm.

⁴ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 417—421; XXVII, 1907, p. 266—279; XXIX, 1909, p. 146—154; XXXI, 1911, p. 147—164; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 25—26.

⁵ Materialul se află în Muzeul județean Caraș-Severin (Reșița).

⁶ B. Milleker, *op. cit.*, p. 14.

⁷ Materialul se află în Muzeul din Timișoara; inedit.

⁸ Așezarea este situată pe malul Timișului, inform. M. Moga.

Fig. 1 — Descoperiri Starčevo-Criș în Banat

10. — *Dejani* (com. Stamora Moravița, jud. Timiș). Așezarea este situată la cca 2 km nord-est de sat⁹.

11-14. — *Dubova* (com. Ogradena, jud. Mehedinți). Cele patru așezări sînt: Cuina Turcului — un uriaș adăpost în stîncă avînd trei nivele de locuire într-un strat de cultură gros de 1,5—2 m; Peștera lui Climente; Peștera Veterani și Saco-viștea Mare¹⁰.

15. — *Giulvâz* (jud. Timiș): săpături efectuate de Muzeul Timișoara¹¹.

16. — *Gornea* (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin): cîteva fragmente ceramice cu pleavă și pictate¹².

17. — *Liubcova* (jud. Caraș-Severin). Așezarea este situată la 800 m vest de sat, în locul numit de localnici „Ornița”¹³.

18. — *Moldova Veche* (jud. Caraș-Severin). Așezarea se află la 150 m nord de km 102 al șoselei Orșova—Baziaș¹⁴.

19-20. — *Ostrovu Golu* sau *Ostrovu Banului* (ostrov pe Dunăre în dreptul satului Gura Văii, jud. Mehedinți). O așezare este situată în partea centrală a insulei, o altă așezare spre capătul vestic al ostrovului, pe plajă¹⁵.

21. — *Pojejena de Sus* (jud. Caraș-Severin). Așezarea se află pe terasa mijlocie a Dunării, la 400 m nord de ruinele feudale de aici¹⁶.

22. — *Schela Cladovei* (suburbie a orașului Turnu Severin). Așezarea este situată la mijlocul localității pe malul Dunării¹⁷.

Afară de așezările pomenite mai sus, în vechea literatură de specialitate au mai fost menționate așezări care necesită o verificare pentru o atribuire sigură. Amintim în treacăt așezările de la Bănia pe Nera (jud. Caraș-Severin), Cenei (jud. Timiș) și Șușca (jud. Caraș-Severin)¹⁸. Așezarea de la Bocșa trebuie exclusă de pe acum¹⁹.

II. Cultura materială și spirituală de tip Starčevo-Criș în Banat

Valorificarea științifică a materialului arheologic întîmpină mari greutăți din lipsa unor studii sistematice²⁰. Pentru a putea expune cîteva con-

⁹ B. Milleker, *op. cit.*, p. 16—17; M. Moga în 1945 efectuează aici un sondaj. Materialul a rămas inedit. Cîteva fragmente ceramice se păstrează la muzeul din Reșița, fiind donate de Al. Vető, colaborator al muzeului.

¹⁰ D. Tudor și colaboratorii, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 395—406; C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., în *SCIV*, XVI, p. 407—411.

¹¹ Sondaj executat de M. Moga și M. Anogy în 1959; inedit.

¹² Inf. I. Dragomir, directorul muzeului satului Gornea.

¹³ E. Comșa, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 545—551; XVII, 1966, p. 355—361; *Comunicări*, seria Arheologie, III, Craiova, 1967, p. 4.

¹⁴ B. Milleker, *op. cit.*, p. 69; bibliografia recentă *supra* nota 10.

¹⁵ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Comunicări*, seria Arheologie, IV, Craiova, 1968, p. 23—26; la Ostrovu Golu, așezarea centrală a fost săpată de P. Roman, iar așezarea de pe plajă de V. Boroneanț.

¹⁶ Cf. notele 10 și 13.

¹⁷ M. Davidescu, în *RevMuz*, IV, 1966, p. 547—548.

¹⁸ B. Milleker, *op. cit.*, p. 3, 14; cf. nota 13 pentru Șușca.

¹⁹ Așezarea este pomenită de: B. Milleker, *op. cit.*, p. 6—13; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 44. În urma sondajelor executate de colectivul muzeului din Reșița sub conducerea prof. O. Răuț, în 1960—1963, și a diverselor periegeze, așezarea de aici trebuie exclusă din viitoarele repertorii, materialul arheologic aparținînd altor epoci.

²⁰ Lipsesc studii de sinteză asupra materialului arheologic din Banat, așa cum sînt pentru alte regiuni: Transilvania, N. Vlăssă, în *ActaMN*, III, 1966, p. 9—47; Moldova, M. Petrescu-Dîmbovița, în *ActArchBp*, IX, 1—4, 1958, p. 53—68; Muntenia, V. Teodorescu, în *SCIV*, XIV, 1965, p. 251—274; Ungaria, I. Kutzián, *op. cit.*; Iugoslavia, D. A. Garašanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954.

siderații asupra materialului arheologic, vom folosi ca metodă de lucru comparația cu materiale din așezări sau complexe bine datate sau care permit o mai strânsă încadrare cronologică²¹.

A. **Unelte.** Uneltele din piatră cioplită sînt din silex și, mai rar, din obsidiană. Prin tehnică și forme ele amintesc de epocile premergătoare sau dovedesc influențe noi. La Dubova (Cuina Turcului) *trapezul* găsit la baza nivelului „Criș I” dovedește conviețuirea cu vechii locuitori ai adăpostului de sub stîncă²². Silexurile de la Ostrovu Golu (așezarea centrală) dovedesc puternice influențe vinciene în tehnica de lucru²³. Alte forme întîlnite sînt: *răzuitoarele*, *lamele triunghiulare* sau cu secțiune trapezoidală, *așchiile* etc.; ele se cunosc de la Beșenova²⁴, Dubova și Schela Cladovei²⁵.

Topoarele din piatră șlefuită au diverse forme și variante: *topor plat de formă trapezoidală* (Beșenova, fig. 2/7, Ostrovu Golu²⁶, Dubova²⁷); *topoare în formă de calapod* (Beșenova, fig. 2/2, 6, 8); *topor-măciucă* și *topor cu gaură de înmănășare* (Ostrovu Golu²⁸) cu analogii la Balta Sărată²⁹ și mai îndepărtate, în cultura Sesklo³⁰. Alte categorii de unelte sînt: *rișnițele*, *zdrobitoarele sferice* sau *cilindrice* și *fre-cătoarele* (Beșenova, fig. 2/10 — 11, Ostrovu Golu³¹ și Dubova³²).

Uneltele de os sînt mai des întîlnite în fazele tîrzii ale acestei culturi. După scopul în care erau folosite se împart în: unelte pentru olărit și unelte pentru confecționatul îmbrăcămîntei. Pentru olărit se foloseau: *spatule* cu mîner rotund sau oval în secțiune, cilindric sau conic după formă (Beșenova, fig. 3/1 — 8, 10 — 12, 14), *lustruitoare* (Beșenova, fig. 3/13); pentru confecționatul îmbrăcămîntei se foloseau *ace*, *împungătoare* (Beșenova, fig. 3/9, 15—42, 44) și *răzuitoare*³³ pentru îndepărtatul grăsimii de pe pieile de animale. Pentru uneltele de os se găsesc analogii în țară și în regiunile învecinate din Iugoslavia³⁴ și Ungaria³⁵.

Din lut ars sînt lucrate un număr mare de unelte pentru tors și țesut (Beșenova,

²¹ Intrucît problemele sînt cunoscute din bibliografia de specialitate, indicăm pentru urmărirea încadrării cronologice a așezărilor la care ne referim lucrările lui Vl. Milojević și D. Garašanin.

²² C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 23; SCIV, XVI, 1965, p. 409.

²³ Inf. P. Roman și Al. Păunescu.

²⁴ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXIX 1909, p. 154, fig. 1—6.

²⁵ C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *loc. cit.*; E. Comșa, în SCIV, XVI, 1965, p. 545; M. Davidescu, *op. cit.*, p. 548.

²⁶ În săpăturile lui P. Roman, sectorul B. Secțiunea II, caroul 17, adîncimea 0,80 m.

²⁷ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*

²⁸ În săpăturile lui P. Roman, sectorul A, secțiunea XII, adîncimea 1,5 m; sectorul B secțiunea III, aceeași adîncime.

²⁹ Prin bunăvoința tov. Liviu Groza am văzut exemplarele de aici provenite din cercetări personale.

³⁰ F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1965, fig. 11/4, 7; V. G. Childe, *L'aube de la civilisation européenne*, Paris, 1949, p. 118.

³¹ În săpăturile lui P. Roman, secțiunea I-a.

³² În săpăturile lui Al. Păunescu de la Cuina Turcului, nivelele Criș II și Criș III.

³³ Muzeul Timișoara, „Col. Nagy”, inv. 3716/2, 4.

³⁴ I. Nestor, în SCIV, II, 1, 1951, p. 56—57, fig. 5; D. Berciu, în SCIV, III, 1952, p. 168; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 739; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 19; la *Baștine*, B. Bruckner, în *RadVojvMuz*, IX, 1960, p. 110—111, text sîrb. p. 88; pentru *spatule* pl. III/3—5; ace, pl. III/7—8, 10—12; la *Tečić*, R. Galović, în *BerRGK*, 43—44, 1962—1963, p. 1—29; la *Starčevo*, D. Garašanin, *op. cit.*, pl. 152, pl. I/2; II/3—4; la *Vinča*, V. G. Childe, *op. cit.*, p. 112.

³⁵ J. Gaul, în *BASPR*, 16, 1948, pl. XVI/9, 12.

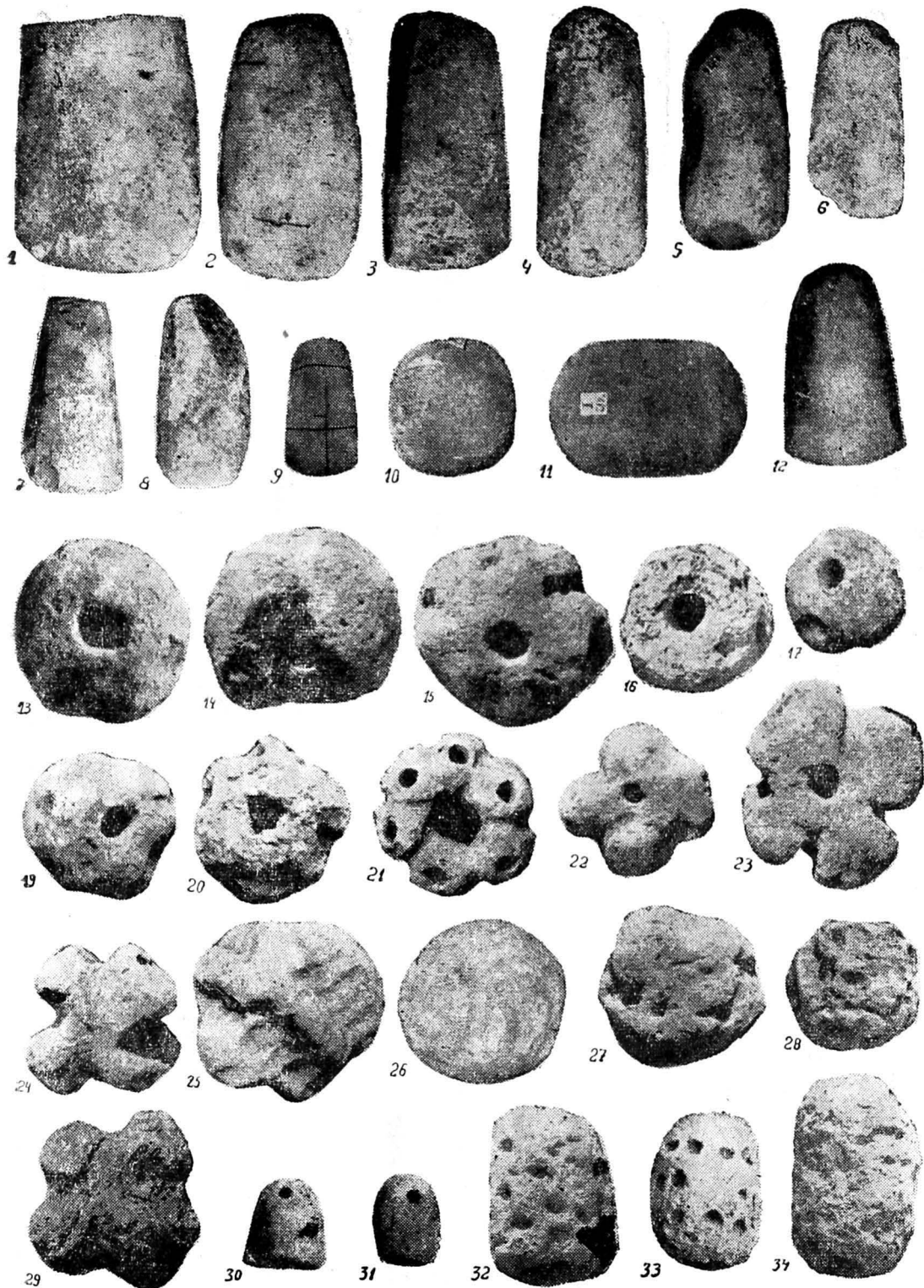

Fig. 2 — Beșenova (1–8, 11–12, 32 *Movila Mare* ; 9 *Islaz* ; 10, 20, 28–30 *Movila IV*) ; Comloșul Mic (13–14, 21–23) ; Cenad (15–16, 26–27, 31, 33). [Nr. 18 omis de autor.]

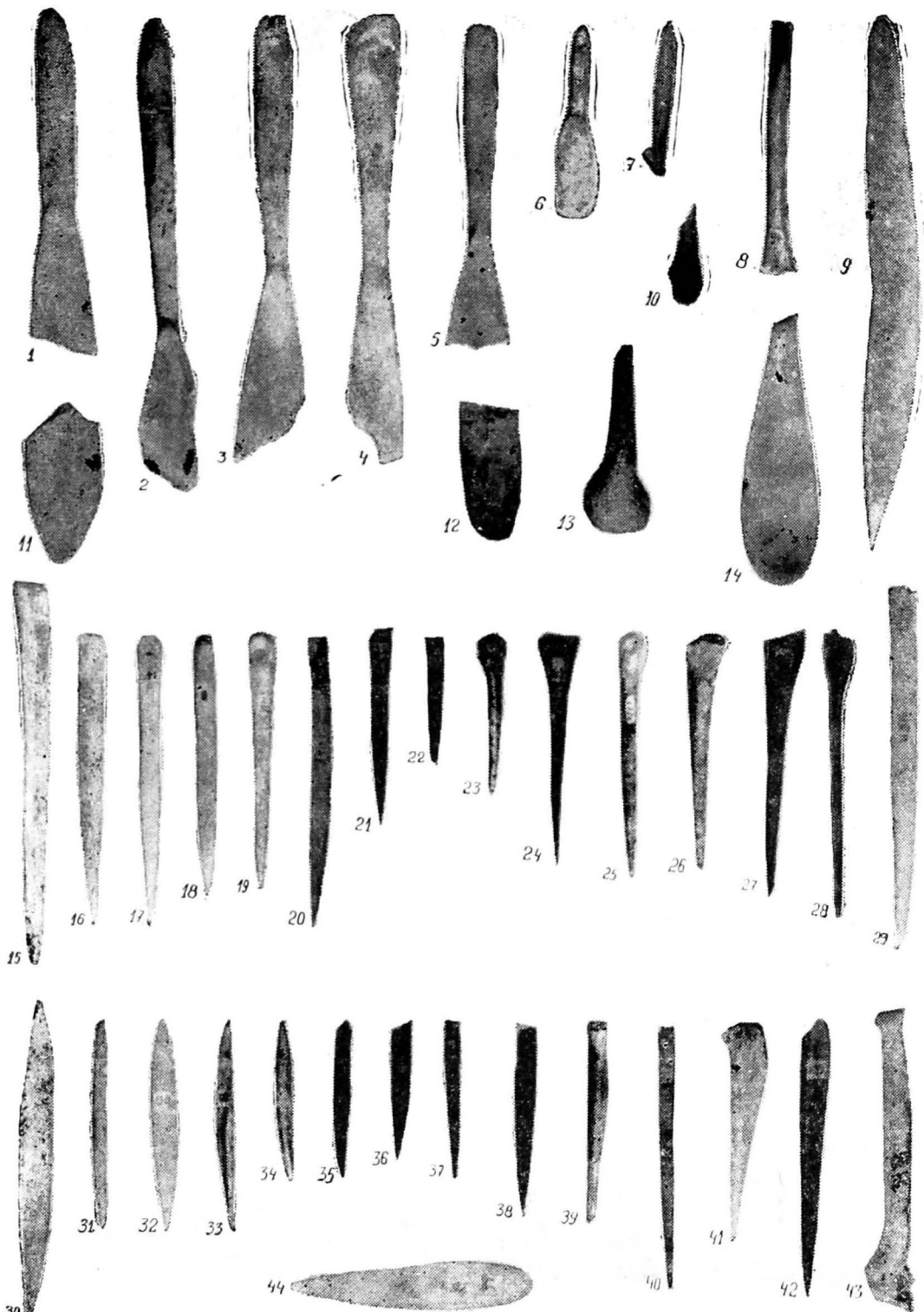

Fig. 3 — Beșenova — Movila Mare (1—8, 10—12, 14 spatule; 13 lustruitor; 9, 15—17 19—42, 44 ace și împungătoare; 18 ac cu gaură).

fig. 2/17, 29—30); pentru pescuit și vânătoare există greutatea de plasă simple sau lobate (Beșenova, fig. 2/13—16, 18—22), proiectile pentru praștie și eventual câteva piese cruciforme folosite la bolas (Beșenova, fig. 2/23—28, 31—33); analogii se găsesc în complexele Starčevo-Criș târzii³⁶.

B. Ceramica. 1. *Factura.* Ceramica de uz comun are ca degresant pleavă sau material organic. Uneori (la Dejani și Ostrovu Golu) predomină nisipul, având urme slabe de materie organică. Arderea este relativ bună, pasta avînd o culoare gălbuie, roșie sau roșu-brun, excepție făcînd doar ceramica de la Dubova (Saco-gâlbea Mare), arsă slab, de culoare negru-brun. Ceramica fină este foarte bine arsă, avînd ca degresant nisip cu bobul fin sau pleavă bine tocată. Uneori nisipul conține paiete de mică (Liubcova³⁷ și Ostrovu Golu). Ceramica fină este cîteodată pictată cu o culoare roșie (*red-ware*)³⁸, iar alteori este bine lustruită, avînd o culoare roșie sau neagră (*burnished*)³⁹; asemenea ceramică s-a descoperit la Beșenova, Cenad și Comloș.

2. *Ornamentele* se realizează prin mai multe feluri. *Inciziile* apar în toate fazele acestei culturi. Cele de forma unor zig-zaguri sau triunghiuri hașurate (fig. 4/19—22) sînt caracteristice pentru fazele târzii, avînd analogii la Podul Iloaiei—Iasi, Valca Lupului, Perieni⁴⁰ și Let⁴¹; *ciupiturile* simple sau duble, răspîndite pe suprafața vasului, apar de asemenea în toate fazele culturii Starčevo-Criș (fig. 4/1). Ornamentele dispuse sub forma unor șiruri, dar mai ales cele în formă de „spic de grîu” (Beșenova, fig. 4/2—9, 14) cu analogii în Banatul iugoslav și în regiunile învecinate din Ungaria⁴²; precum și ornamentul în „figure” (Ostrovu Golu, fig. 4/32, 36; Dejani) cu analogii în țară⁴³ sînt caracteristice pentru fazele târzii ale acestei culturi; *ornamentele stampilate*, constînd din cercuri făcute cu treștia sau un tub de os (Beșenova, fig. 4/37—38), își găsesc corespondențe la Starčevo, Vinča, Zelenikovo, Viršnik III și Olinth⁴⁴; ornamentul constînd din triunghiuri stampilate (Dejani) are analogii la Nandru Vale⁴⁵; *pliseurile* și *canelura*, ornamente strîns legate evolutiv unul de celălalt (Beșenova), au analogii la Let⁴⁶, Drăghiceanu⁴⁷, Bontăști, Budu-

³⁶ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 103, fig. 30b; Gy. Gazdapusztai, în *ArchÉrt*, 84, 1, 1957, p. 12—13.

³⁷ E. Comșa, *op. cit.*, p. 546.

³⁸ J. Makkay, în *ActaAntArch*, VIII, Szeged, 1965, p. 9; D. Berciu, *Insemnări arheologice*, I, 1940, p. 14; R. Galović, *op. cit.*, p. 26; V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 264, 267; E. Zaharia, în *Dacia* N.S., VI, 1962, p. 34 și urm.

³⁹ J. Makkay, *op. cit.*, p. 9; Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode*, Heidelberg, 1967, p. 9.

⁴⁰ I. Nestor, *op. cit.*, p. 58; M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale* III, 1957, p. 65—79, pl. 5/7—8.

⁴¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 23, fig. 5/1—2, 4; 7/17; 1/6; 5/12.

⁴² E. Krecsmárik, în *ArchÉrt*, XXXII, 1912, fig. 55—88; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 33; Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 108—118; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XII/7; XIV/17—18, XXIX-7, 13, 20; XVIII/15; Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12, pl. IV/1; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 7/7; 10/2, 5.

⁴³ M. Davidescu, *loc. cit.*

⁴⁴ R. Galović, *op. cit.*, p. 26—27; în Ungaria la Maroslele Pana (O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 66, fig. 9/4),

⁴⁵ J. Banner, în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 31, fig. 5/2; Fr. Schachermeyr, *op. cit.*, p. 59, fig. 5/5, 10; G. J. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1954, pl. VI—VII; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 9/1.

⁴⁶ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 28, 45, 56; pl. V/1—5; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 23, fig. 5/3, 5—6.

⁴⁷ Al. Păunescu, în *Dacia*, N.S. VIII, 1964, p. 394.

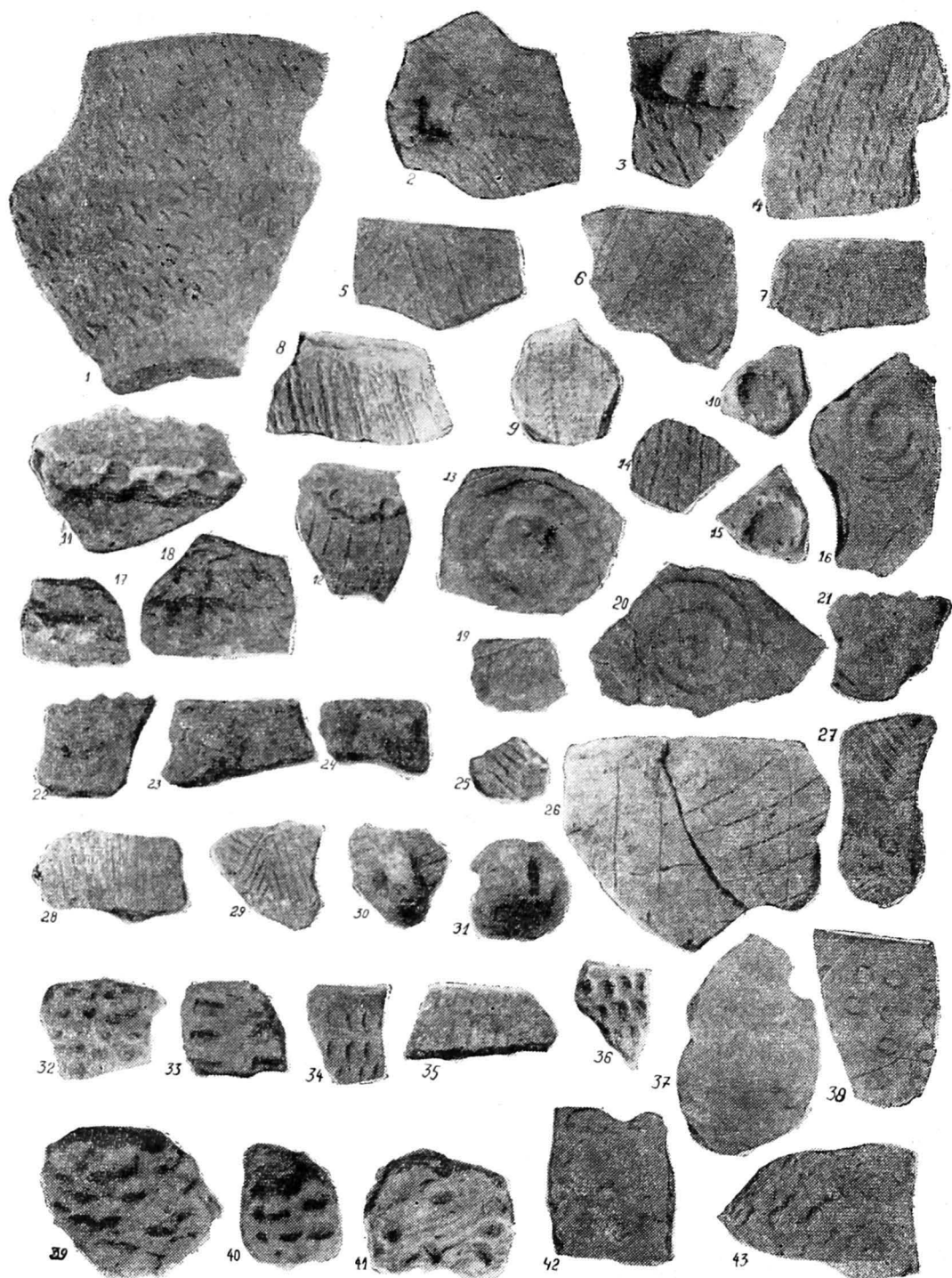

Fig. 4 — Beșenova (1–8, 13–14, 27, 37–38, 42–43 *Movila Mare*; 9–10, 15–16, 20 *Movila IV*); Ostrovu Golu (11–12, 17–19, 21–26, 28–36, 39–41 *așezarea centrală*).

leasa⁴⁸, Starčevo⁴⁹, Tečić⁵⁰ și Baštine⁵¹ apar în fazele târzii, transmițându-se culturilor ulterioare; *barbotina*, împrăștiată sau organizată (Giulvăz; Beșenova, fig. 4/42—43; Dubova — Cuina Turcului etc.), cunoaște o anumită evoluție deosebindu-se mai ales în fazele târzii⁵²; ornamentele în *relief*, de obicei aplicate, constau din briuri (fig. 4/11—12), creste (fig. 4/3) sau spirale. După formă briurile sînt: semicirculare, în formă de rozetă (fig. 4/10, 15), sau în formă de „S” culcat (Ostrovu Golu, fig. 4/17), avînd analogii la Tečić⁵³, Gladnica⁵⁴, Baštine⁵⁵, Hódmezővásárhely⁵⁶ și Perieni⁵⁷. Spiralele sînt mai rare (fig. 4/13, 16, 20) și împreună cu briurile sînt un ornament tipic pentru fazele târzii ale culturii Starčevo-Criș⁵⁸.

3. *Formele*. Bogatul material ceramic, întreg și întregibil, poate fi grupat în cîteva categorii: a) *vase de provizii* cu următoarele variante: *vas asimetric* de purtat pe spate (Beșenova, fig. 5/1), care prin formă ne amintește de vasele antropomorfe „Venus de Gorsza” și „Venus de Szentes”, avînd analogii ce merg pînă la identitate în Ungaria⁵⁹ și Iugoslavia⁶⁰, *vas-butoi* (fig. 5/3; Ostrovu Golu⁶¹ și Schela Cladovei), cu analogii în regiunile învecinate și chiar mai îndepărtate⁶²; *vas semi-sferic* (Beșenova, fig. 5/2); b) *străchini* cu următoarele variante: *strachină tronconică* ornamentată cu barbotină împrăștiată (Beșenova, fig. 7/11) și *strachină plată*, simplă (Dejani și Dubova — Peștera Veterani)⁶³; c) *cupe* cu următoarele variante: *cupă conică* (Beșenova, fig. 7/14, 17), *cupă semisferică* cu piciorul scurt (Beșenova, fig. 7/12), *cupă semisferică* cu piciorul scurt și gol, cu pereții ușor arcuiți (Beșenova, fig. 7/15), *cupă* cu profil în „S” (Beșenova, fig. 7/13, 16), *cupă bitronconică* cu partea inferioară puternic arcuită (Beșenova, fig. 7/18), *cupă bitronconică* cu piciorul înalt (Beșenova, fig. 7/19; acest din urmă tip apare în faza a III-a a culturii Starčevo-Criș, derivînd din străchinile bitronconice printr-o evoluție a piciorului și a corpului⁶⁴; în cursul acestui proces se naște tipul de la Comloșul Mic, care stă la baza cupelor din culturile ulterioare); *cupă cu picior cruciform* (Beșenova, fig. 7/9—10), de asemenea o formă târzie în cultura Starčevo-Criș⁶⁵; d) *bolurile*. O încadrare cronologică sigură a acestora nu există. Formele cunoscute în Banat sînt *bolul globular* (fig. 6/17—18) și *bolul tronconic* (fig. 6/15—16); e) *vasele cu corp sferic și cilindric* se pot grupa în următoarele variante: vase cu fundul mai mic decît gura (fig. 6/1—5, 7, 9—12).

⁴⁸ V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 266.

⁴⁹ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 160—162.

⁵⁰ R. Galović, în *ZborNM*, Beograd, 1960—1961, p. 37—38, pl. III/3.

⁵¹ M. și D. Garašanin, în *Starinar*, N.S., III—IV, 1952—1953, p. 124—126, fig. 25/3; B. Bruckner, *op. cit.*, p. 96, fig. 13, 14.

⁵² Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen*, p. 8; D. Berciu, *op. cit.*, p. 33.

⁵³ R. Galović, *op. cit.*, p. 37, fig. 3/2; 6/7.

⁵⁴ I. Glisić, în *GlasMKiM*, I, Prština, 1957, p. 225, fig. IV/2.

⁵⁵ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 92, fig. 15 a-b, c.

⁵⁶ Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12, pl. III/11, 13. 15—16.

⁵⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 69, fig. 5/1.

⁵⁸ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXII/4a-b; VII/2, 5, 7, 9, 12; XXXVII/9; XXXVIII/2, 3; XLVI/2b.

⁵⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXV/6a-b; XXIII/2-3; I/11a; XIII/15a-b; XXIV/5; IX la-b; Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12—13, fig. I/1; II/1—2.

⁶⁰ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, fig. 19; B. Gavela, în *Starinar* N.S., VII—VIII, 1957—1958, p. 266—268, fig. 51.

⁶¹ Vasele de la Ostrovu Golu tind spre această formă.

⁶² N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 45; E. Comșa, în *SCIV*, XVII, 1966, p. 356; B. Bruckner, *op. cit.*, fig. 9; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 6/5; 13/2; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXI/3, 5, 7; LXIV/3; XXI/3; XIV/1.

⁶³ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 159—160; V. G. Childe, *op. cit.*, p. 86; M. Petrescu-Dîmbovița, în *ActArchBp*, IX, 1958, p. 61, fig. 4/3—4; I. Nestor, *op. cit.*, p. 56—58, fig. 6, 9; D. Berciu, *Contribuții...*, p. 33; *SCIV*, III, 1952, p. 153, fig. 17/2; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 19, fig. 8; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XV/10—11.

⁶⁴ O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 7/8; 12/2; 4/8.

⁶⁵ J. Makkay, *op. cit.*, p. 7.

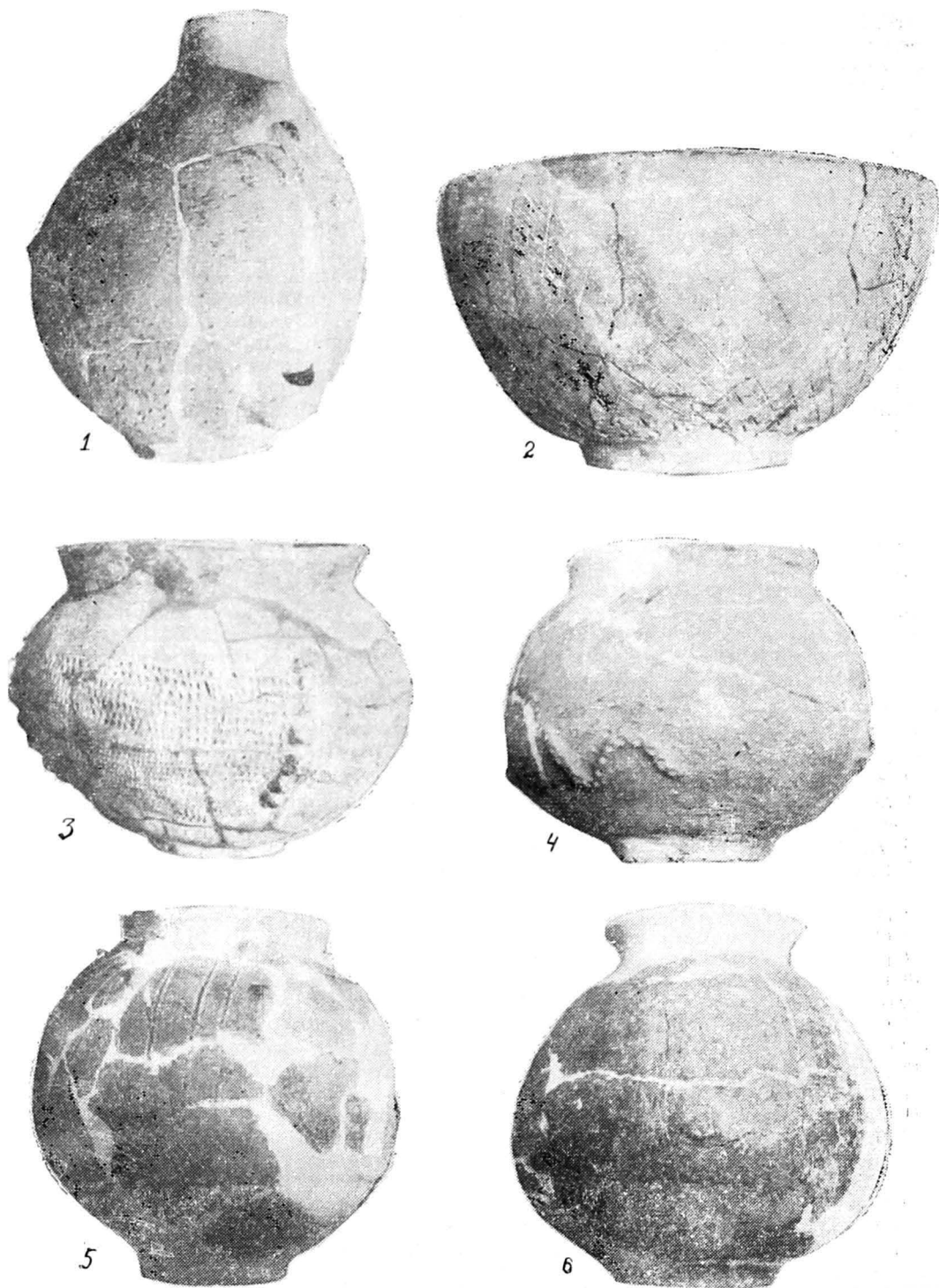

Fig. 5 — Beșenova (1–6 *Movila Mare*).

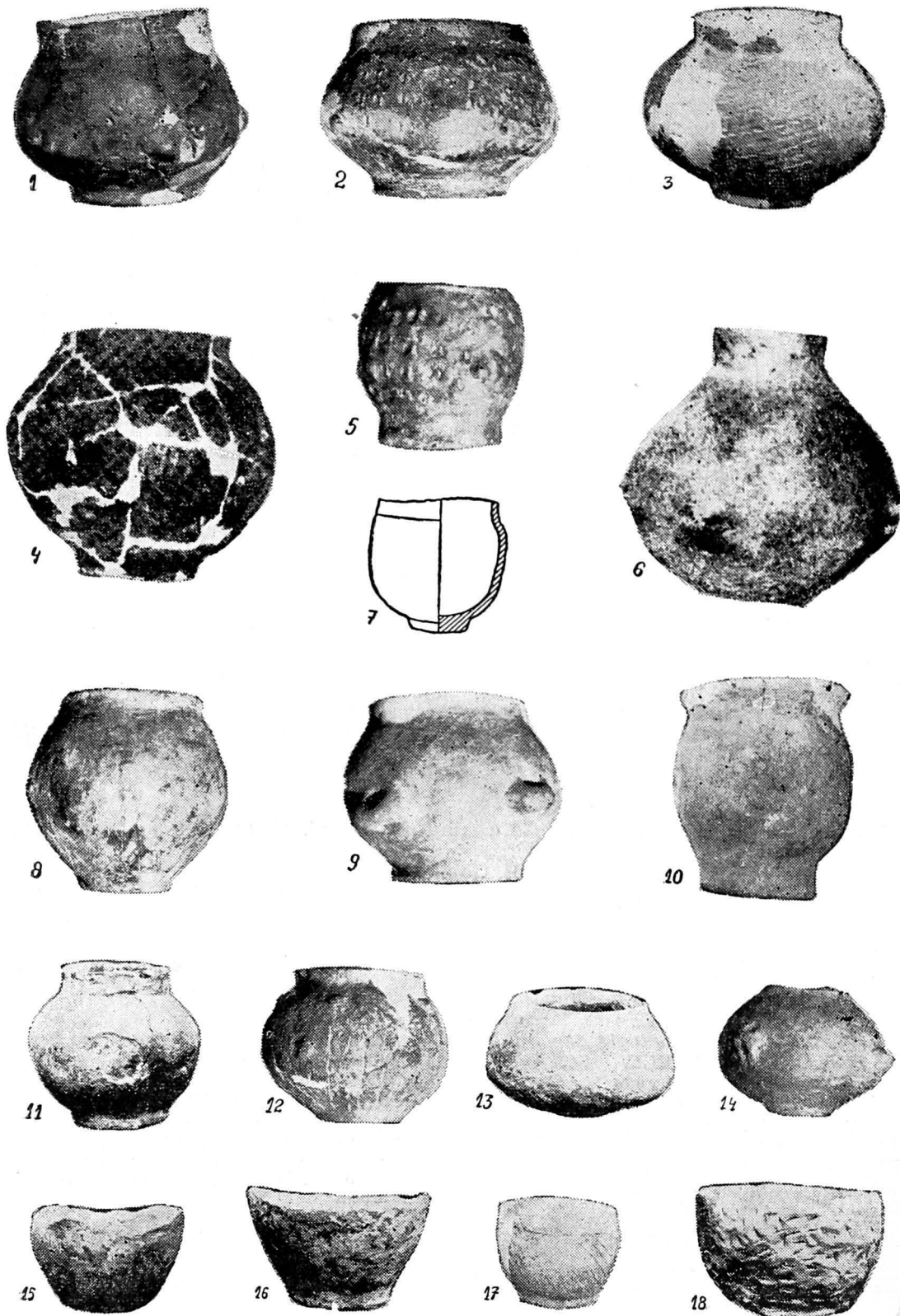

Fig. 6 — Beșenova (1–3, 5, 8–18 *Movila Mare*); Dubova (4,6–7).

cu gura cilindrică și îngustă (Dubova, fig. 6/6), cu corpul ușor turtit tinzând spre cele bitronconice (fig. 6/13—14) și în formă de pară (fig. 6/8). Aceste forme își găsesc analogii în Ungaria⁶⁶ și Iugoslavia⁶⁷; f) vasele cu picioare. Înzestrarea vaselor cu mai multe picioare este un fenomen târziu în cultura Starčevo-Criș⁶⁸. După forma corpului vasele cu picioare au următoarele variante: vas cu corp sferic (fig. 7/1, 4) strachină bitronconică (fig. 7/3), strachină bitronconică cu buza răsfrântă (fig. 7/2), cu analogii în Ungaria⁶⁹; g) altarele se pot grupa în două variante: cu patru picioare și cu partea superioară terminată în formă de cupă (Beșenova, fig. 8/1—9) cu analogii la Vučedol⁷⁰, Gladnica⁷¹ și Tečić⁷²; cu trei sau patru picioare și cu partea superioară terminată în forma unei măsuțe sau tigăi (Ostrovu Golu, fig. 8/9—15), având analogii în Moldova⁷³ și Bulgaria la Karanovo și Kremikovci⁷⁴.

4. *Ceramica pictată*. Din cele opt așezări Starčevo-Criș săpate, în cinci au ieșit fragmente ceramice pictate, iar în una o ceramica pictată a fost găsită la suprafață. Pasta pe care se pictează este în general din lut fin bine frământat, având ca degresant nisip fin sau pleavă tocată mărunț. Lustruirea și pictarea sînt în general bune, excepții întîlnindu-se numai în ultima fază a culturii Starčevo-Criș⁷⁵.

La Dubova, afară de ceramica pictată amintită în lucrări⁷⁶, avînd ca motive benzi pictate în spirală sau rețea, există încă două fragmente: unul cu motive de culoare alb-albăstruie, dispuse în formă de benzi și ghirlande, și altul pe care se mai vede locul pictat (fig. 9/10—11). Ceramica pictată de la Dubova, prin culorile albăstrui, prin pictura în rețea sau spiralică, se poate încadra în a doua jumătate a fazei a doua, dar mai ales în a treia fază a culturii Starčevo-Criș⁷⁷.

Ceramica pictată de la Giulvăz, prin motivele constînd din cîrlige spiralice și benzi paralele verticale pictate cu o culoare brună (fig. 9/1—3) pe un fond roșu portocaliu, are analogii în Iugoslavia⁷⁸. Fragmentul de cupă pictat cu benzi paralele (fig. 9/4) are analogii tot în Iugoslavia⁷⁹. Fragmentul de vas de provizii pictat cu spirală (fig. 9/5) se aseamănă cu cel de la Ostrovu Golu, avînd analogii la Zeleznikovo, Tečić și Vinča⁸⁰.

Pictura de la Ostrovu Golu este de proastă calitate: pasta e amestecată cu pleavă, și e arsă slab, avînd unele straturi superficiale care parțial s-au desprins⁸¹. Motivele ornamentale sînt benzi rectilinii sau ușor curbate și spirale (fig. 9/6—8), avînd aceleași analogii ca exemplarele de la Giulvăz. Prin motive și caracteristici, această pictură aparține însă fazei a IV-a a culturii Starčevo-Criș.

⁶⁶ O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 4; 8.

⁶⁷ R. Galović, *op. cit.*, p. 26; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. VIII/20; IX/33; B. Gavela, *loc. cit.*, fig. 46.

⁶⁸ D. Berciu, *Contribuții...*, p. 33; R. Galović, *loc. cit.*

⁶⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. IV/10—12; XX/4; XXXII/9, 11; XXXIV/1—3, 8—9, 11—13; XXXIII/8; V/4—8, 10.

⁷⁰ R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, fig. 19/2—3.

⁷¹ I. Glisić și B. Iovanović, *op. cit.*, p. 38—39, pl. II/6; VIII/7—8.

⁷² R. Galović, *op. cit.*, p. 38—39, pl. II/6; VIII/7—8.

⁷³ Pieseile sînt expuse în Muzeul Național de Antichități, București.

⁷⁴ I. Gaul, *op. cit.*, pl. II.

⁷⁵ V. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 72; BSA, XLIV, 1949, p. 264—265; *Reinecke Festschrift*, p. 110.

⁷⁶ C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *op. cit.*, p. 409.

⁷⁷ V. Milojević, în BSA, XLIV, 1949, p. 262; *Reinecke Festschrift*, p. 110.

⁷⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 27, nivelul Let III, pl. 12/9; B. Bruckner, *op. cit.*, p. 94, pl. V/4, 7—8; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. XII; XIV/2—3; XVIII; M. Grbić, în *Starinar*, NS, V—VI, 1954—1955, p. 24—27, fig. 3/8—11; AJA, LXI, 2, 1957, p. 141—144; R. Galović, în *ZborNM*, III—IV, 1960—1961, pl. X/1, 3, 5; XIII/5; 43—44 *BerRGK*, 1962—1963, pl. 9/1, 4, 6.

⁷⁹ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 93, pl. IV/1—6, 8; R. Galović, *op. cit.*, p. 15—16; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. XVI/1—2; M. Grbić, *op. cit.*, p. 47, fig. 3/8—11.

⁸⁰ M. Grbić, *loc. cit.*; R. Galović, *op. cit.*, pl. XII/3, 5; IX/3.

⁸¹ În săpăturile lui P. Roman, secțiunile X și XII.

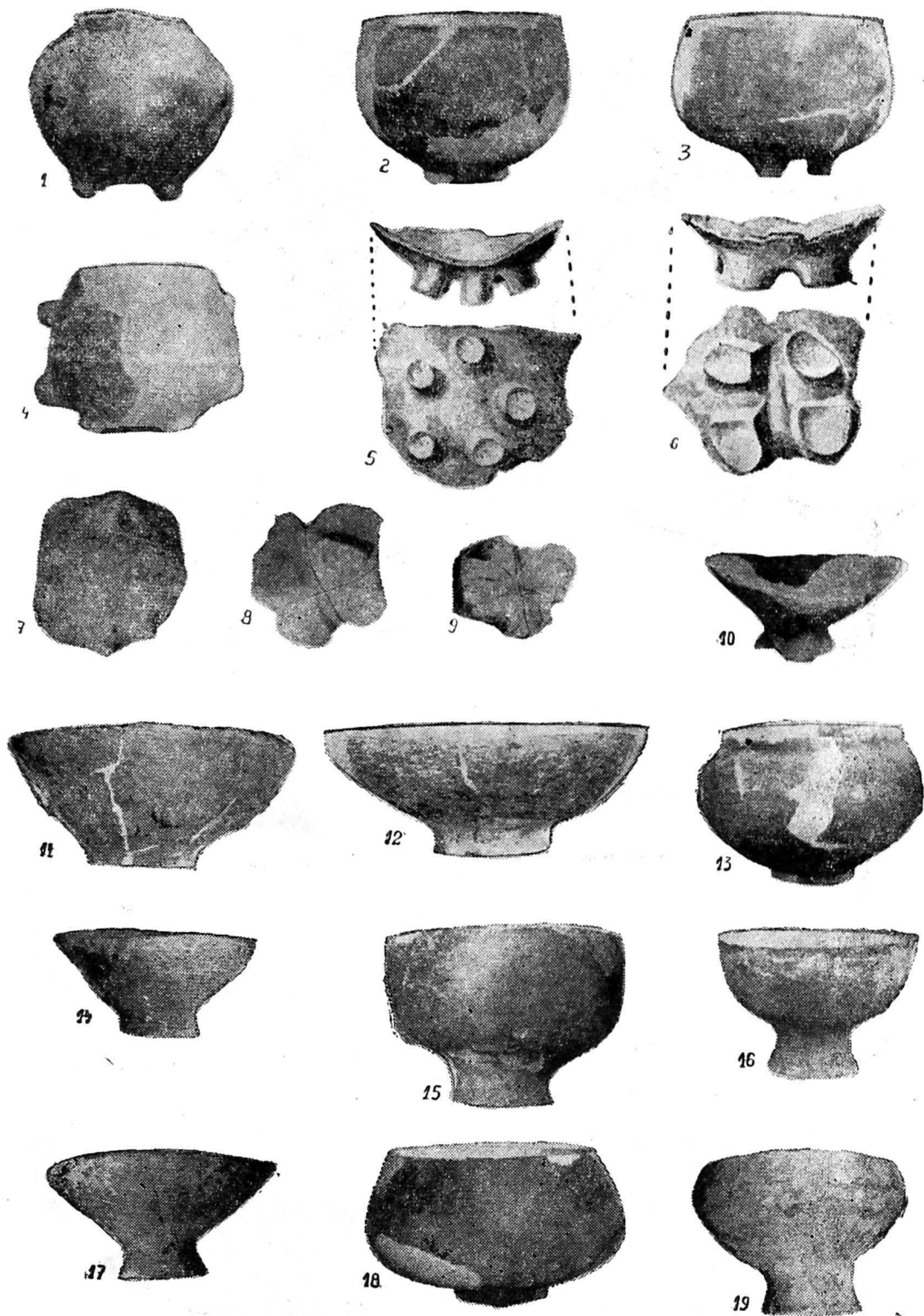

Fig. 7 — Beșenova (1—19 *Movila Mare*).

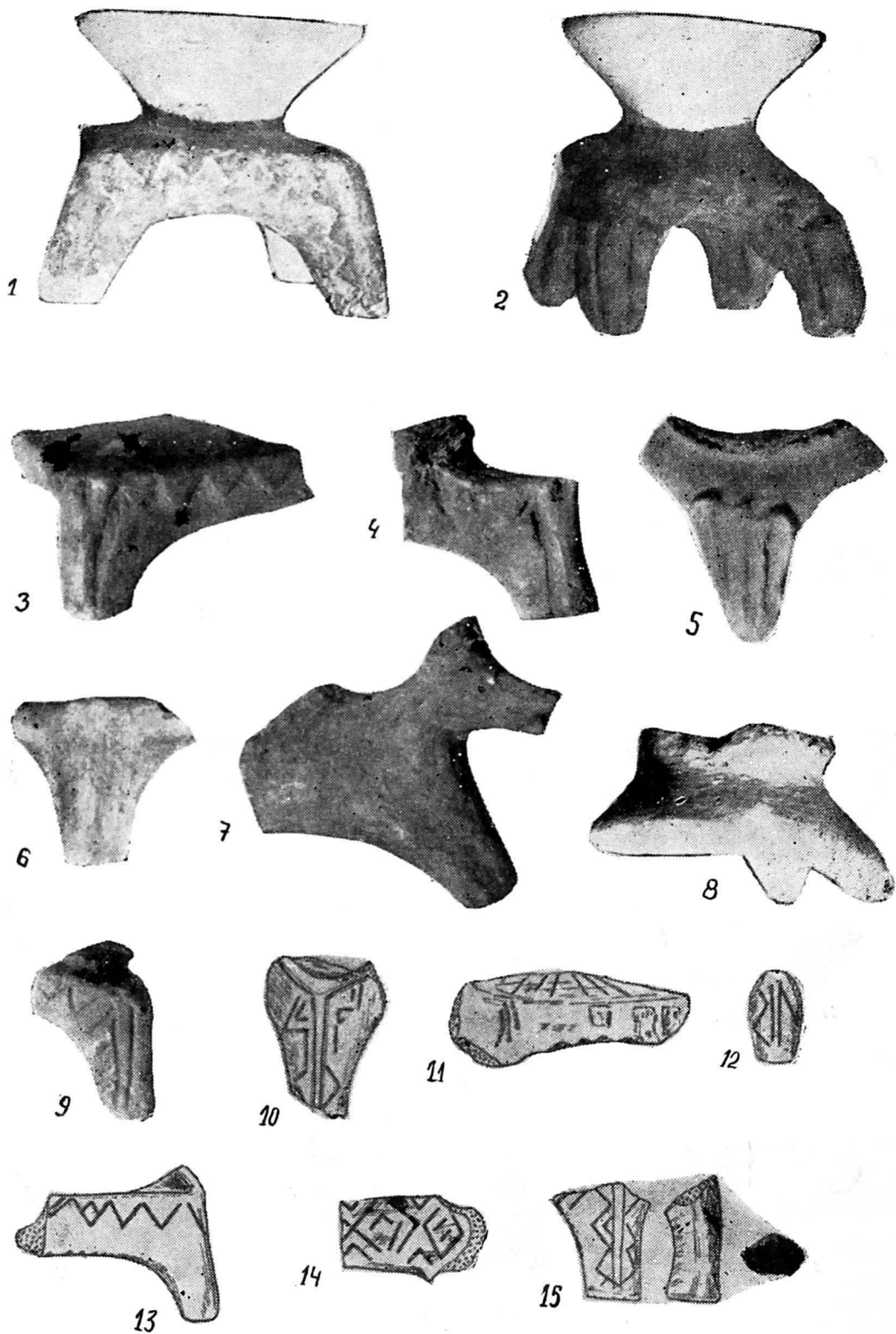

Fig. 8 — Beșenova (1, 3–9 *Movila Mare*; 2 *Movila IV*); Ostrovu Golu (10–16 *așezarea centrală*).

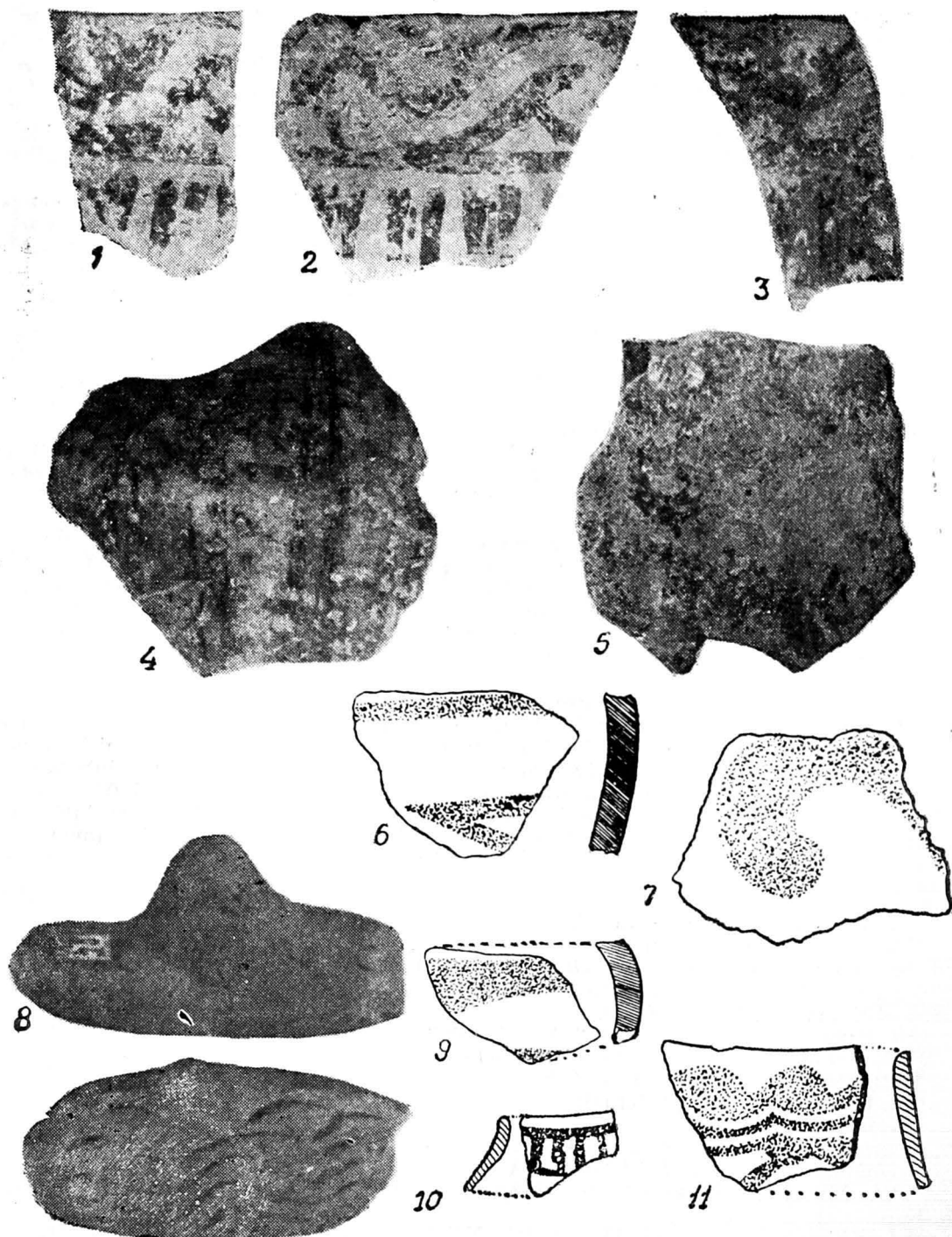

Fig. 9 — Beșenova (9 *Movila Mare*); Dubova (10—11 *Cuina Turcului*); Giulvăz (1—5) ; Ostrovu Golu (6—8 așezarea centrală).

Materialul pictat de la Liubcova și Schela Cladovei a fost încadrat de autorii săpăturilor în faza Starčevo II-b⁸².

Fragmentele ceramice de la Gornea, prin pictura de culoare brună și motivele liniare, au analogii în ceramica de la Giulvăz și Liubcova, încadrându-se în faza a III-a a culturii Starčevo-Criș.

Tot în legătură cu ceramica pictată trebuie amintită și o pintaderă de lut descoperită la Beșenova (fig. 9/9), care prin motivele în zig-zag din sigiliu are analogii pe o arie întinsă⁸³.

5. *Plastica*. Din săpăturile vechi și recente provine o bogată plastică antro- și zoomorfă. Tipologic și evolutiv, plastica existentă se poate grupa în câteva variante: a) idoli în formă de *coloană* (fig. 10/1—2), cu gîtul foarte lung, cu fața redată printr-o mască triunghiulară, o proeminență ce indică nasul și două incizii ce reprezintă ochii. Părul este redat prin incizii adânci pe creștet și spate. Pentru această variantă se găsesc analogii la Kopáncs-Zsoldos, Kotacpart-Vatatanya⁸⁴, Zelenikovo⁸⁵ și Pavlovac⁸⁶; b) idoli cilindrici (fig. 10/2 a—b, 3, 4 a—b, 5), scurți, groși, cu două incizii ce indică ochii și părul redat cu incizii pe creștet și spate; au analogii la Kopáncs-Kovács⁸⁷; c) idoli cilindrici cu talpă (fig. 10/7—8, 11), care au în partea inferioară o talpă și cite o proeminență (fig. 10/7, 11); d) *idoli cu steatopigie* (fig. 10/6 a—b, 9), avînd analogii la Hódmezővásárhely, Kotacpart-Vatatanya, Tiszaúgh-Tópart și Kopáncs-Zsoldos⁸⁸, iar după felul de redare a feței (fig. 10/13—14) la Karanovo⁸⁹; *idoli făcuți din pereți de vase* (fig. 10/12) cu analogii la Vinča⁹⁰; *idoli* cu tendințe de modelare a brațelor și picioarelor (fig. 10/10 c), care stau la baza plasticii din cultura Vinča.

6. *Plastica pe vase* este un fenomen caracteristic pentru faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș⁹¹. Căpriorul de pe vasul de provizii de la Beșenova (fig. 12/4) are analogii la Csepe, Szentes, Kopáncs-Zsoldos, Szarvas-Szapanos, Kopáncs-Kovács tanya și Vinča⁹². Figuri schematizate de oameni redade în relief prin aplicare pe suprafața vasului (Beșenova, fig. 12/1—3) au analogii la Szentes-Jaksorpart, Szarvas-Szapanos. Kotacpart-Vatatanya⁹³, Valea Lupului⁹⁴ etc. Altarul cu capete de animal are analogii doar în cultura Vinča⁹⁵.

C. *Așezări și locuințe*. O trăsătură caracteristică a tuturor așezărilor Starčevo-Criș din Banat este amplasarea lor în imediata apropiere a apelor, fapt ce se explică prin ocupațiile legate de pescuit și vînătoare. Terasale inferioare sau mijlocii ale Dunării au fost locuite extensiv (Pojejena, Moldova Veche, Gornea, Liubcova și Schela Cladovei), în vreme ce așezările din regiunea joasă a Banatului (Beșenova), situate pe grinduri, au fost locuite intensiv, din care cauză azi se prezintă sub formă de tell. Erau locuite de asemenea peșterile (Dubova-Peștera lui Climente și Peștera Veterani), ostroavele (Ostrovu Golu) și adăposturile de sub stîncă (Dubova — Cuina Turcului).

⁸² E. Comșa, *op. cit.*, p. 4; SCIV, XVII, 1966, p. 358.

⁸³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 73—75, fig. 7/15—17; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLVIII/1a-b; D. Berciu, *op. cit.*, p. 31—32; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. III/8; V. G. Childe, *op. cit.*, p. 119; Vl. Milojević, *Chronologie*..., p. 53; R. Galović, în ZborNM, 1960—1961, p. 40, pl. XI/4; fig. 3.

⁸⁴ I. Kutzián, *op. cit.*, p. XLIV/9, XLIII/7; XLIV/2.

⁸⁵ R. Galović, în 43—44 BerRGK, 1962—1963, p. 27.

⁸⁶ Vl. Milojević, în BSA, XLIV, 1949, p. 264.

⁸⁷ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLIII/5.

⁸⁸ *Ibidem*, pl. XLIII/3.

⁸⁹ G. I. Georgiev, *op. cit.*, p. 64, fig. 3; I. Glisić și B. Iovanović, *op. cit.*, pl. V/3.

⁹⁰ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXIII/3—4.

⁹¹ Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen*, pl. 10; A. Nițu, în SCIV, XIX, 1968, p. 392.

⁹² I. Kutzián, *op. cit.*, pl. II/1; VII/1; XX/1; XLI/9, 6; LVIII/1; B. Iovanović, în *Starinar*, NS, XIII—XIV, 1962—1963, p. 19—25.

⁹³ J. Banner, în *Dolgszeged*, VIII, 1932, p. 31—48, pl. XVIII/1—2.

⁹⁴ A. Nițu, în SCIV, 19, 1968, p. 387—392, fig. 1.

⁹⁵ Reprezentări de acest gen sînt numeroase în fazele vechi ale culturii Vinča.

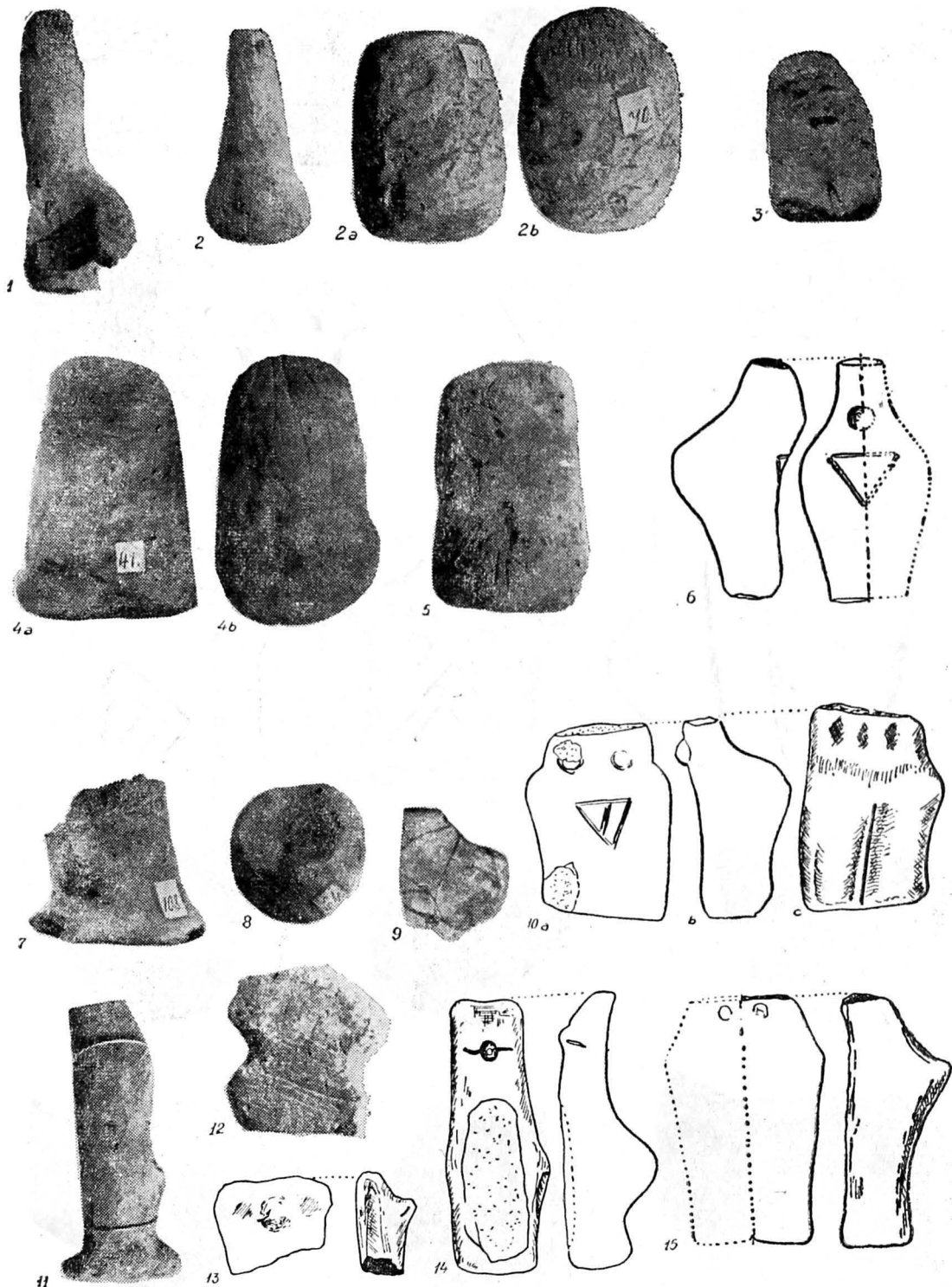

Fig. 10 — Beșenova (1–5, 7–8, 11 *Movila Mare*); Ostrovu Golu (6, 10, 12–15 *așezarea centrală*); Cenad (9).

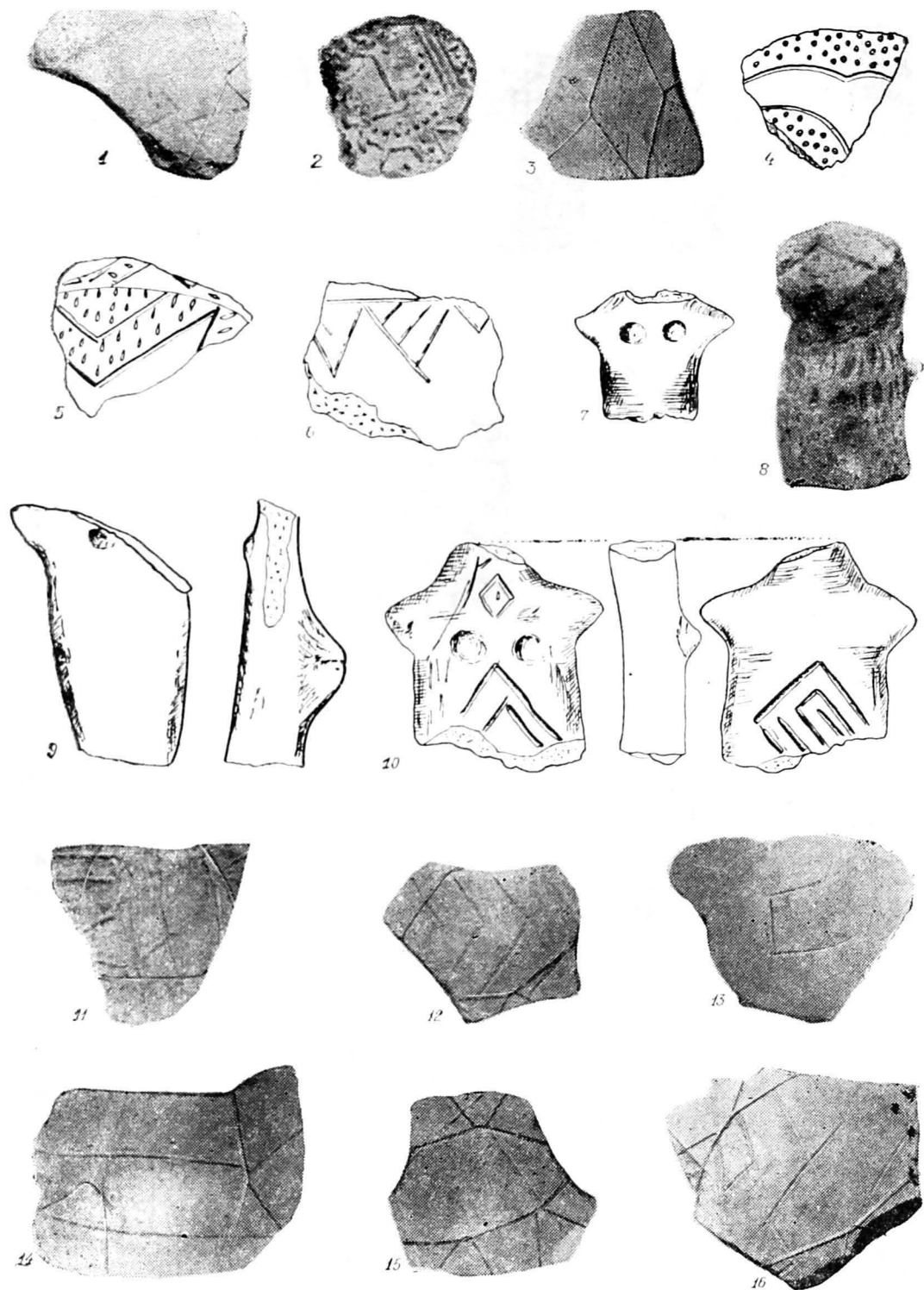

Fig. 11 — Beșenova (1—3, 11—16 *Movila Mare*); Balta Sărată (9); Ostrovu Golu (4—7
10 *așezarea centrală*); Zorlențul Mare (8).

Tipurile de locuință sînt bordeiul de formă rotundă sau ovală⁹⁶ și locuința de suprafață. La Ostrovu Golu, în așezarea centrală, au fost săpate cîteva complexe de piatră deosebit de interesante, ce serveau ca bază unor locuințe de suprafață⁹⁷. Pentru acestea se cunosc analogii în așezările de la Let⁹⁸ și Schela Cladovei⁹⁹.

D. Credințe și obiceiuri. Descoperirea unor morminte la Beșenova ne oferă unele date despre ritul de înmormintare din această perioadă. Mortul era așezat în poziție chiricită, avînd uneori în jurul capului ocră roșu. Inventarul este foarte sărac sau lipsește cu desăvîrșire. Din cele nouă morminte descoperite la Beșenova doar mormintele I, IV, V pot fi atribuite cu siguranță culturii Starčevo-Criș¹⁰⁰, avînd corespunzătoare în așezări contemporane din Transilvania¹⁰¹, Ungaria¹⁰² și Iugoslavia¹⁰³.

Plastica antropomorfă prin steatopigia ei ne amintește de cultul fecundității și al fertilității. Redarea sexului feminin la unele figurine¹⁰⁴ (fig. 10/6 a—b) credem că este o dovadă a accentuării importanței divinității feminine. Diferențierile se vor accentua în culturile ulterioare, cînd alături de divinitatea feminină apare și divinitatea masculină sau cuplul divin al reproducerii¹⁰⁵.

Reprezentarea amănunțită a părului la unele figurine (fig. 10/1, 2 b, 4 b, 5), în contrast cu schematizarea feței și a corpului (brațele și picioarele sînt neglijate), o considerăm ca o dovadă a atenției deosebite ce se acorda părului ca atribut al divinității feminine sau avînd un rol magic.

III. Cronologia culturii Starčevo-Criș în Banat

Legăturile tipologice stabilite la analiza materialului arheologic cu așezări a căror poziție cronologică și stratigrafică a fost precizată, alături de cercetările recente, ne vor servi ca jaloane la întocmirea unei scheme cronologice a evoluției culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Banatului. În vederea precizării acestei evoluții vom accepta sistemul cronologic al lui Vl. Milojević¹⁰⁶.

Faza I. Cu anumite rezerve — determinate de caracterul restrîns al cercetărilor — atribuim acestei faze doar așezarea de la Dubova (Sacoviștea Mare). Factura ceramicii de aici are analogii în așezările Starčevo I. Pentru aceeași încadrare pledează și lipsa ceramicii „red-ware”¹⁰⁷, tehnică ce apare abia în faza a II-a a acestei culturi. Un caz asemănător nu întîlnim în nici o altă așezare, iar acolo unde ceramica „red-ware” lipsește

⁹⁶ E. Comșa, în *SCIV*, III, 1952, p. 355—356; C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *op. cit.*, p. 409; *Comunicări*, seria Arheologie, IV, Craiova, 1968, p. 23—26.

⁹⁷ În săpăturile lui P. Roman, secțiunea I-a, nivelul II.

⁹⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 14.

⁹⁹ Sondaj executat de V. Boroneanț în anii 1966—1967, cu care prilej au fost sectionate cîteva complexe de piatră similare.

¹⁰⁰ E. Comșa, în *OmD*, p. 84—85.

¹⁰¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 18; *SCIV*, X, 1959, p. 293—295.

¹⁰² I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 251; M. Garašanin, în *39BerRGK*, p. 3—6.

¹⁰³ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 154; I. Banner, în *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 30—41; D. Berciu, *Inseamnări...*, p. 15 sqq; J. Vidal, în *Science et Vie*, 614, noiembrie, 1968; B. Iovanović, în *Starinar*, NS, XVIII, 1967, p. 19—20.

¹⁰⁴ Ne referim la cele din perioada tîrzie a culturii Starčevo.

¹⁰⁵ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, VII, 1956, p. 95—115.

¹⁰⁶ Vl. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 264 sqq; M. Grbić, în *Starinar*, NS, IX—X, 1958—1959, p. 17.

¹⁰⁷ *Idem.* în *AJA*, XLI, 2, 1957, p. 137—139; *Starinar*, V—VI, p. 24—27; Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, NS, II, 1958, p. 40; Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 70.

sînt alte elemente tîrzii, ce nu permit o asemenea atribuire. În restul teritoriului țării — după cum sînt prezentate deocamdată lucrurile în literatura de specialitate — nu considerăm că vreo așezare poate fi atribuită acestei faze. Încercarea de a paraleliza Leț I cu Starčevo I¹⁰⁸ nu pare posibilă deoarece înseși caracteristicile pe care le dă cercetătoarea fazei I de la Leț: pictarea cu alb, pictarea picioarelor de cupă, prezența picioarelor de cupă goale în interior etc.¹⁰⁹, sînt proprii fazelor următoare ale culturii Starčevo-Criș¹¹⁰, avînd analogii în complexe similare din Bulgaria¹¹¹.

Faza a II-a. Considerăm că pînă în prezent — așa cum sînt prezentate lucrurile în publicații și după cum reiese din materialul ce ne-a fost accesibil — lipsește material arheologic care să poată fi atribuit cu siguranță în prima jumătate a acestei faze. Pentru încadrarea în a doua jumătate a fazei a II-a pledează analogiile găsite pentru așezările de la Dubova (Cuina Turcului, nivelul Criș I) și Schela Cladovei, unde se cunoaște o ceramică pictată cu alb, pictură cu culori închise, motive spiralice, în roșea și timide elemente spiralieri¹¹².

Faza a III-a. Încadrarea așezărilor de la Dubova și Liubcova în această fază a fost făcută de autorii săpăturilor cu suficiente argumente¹¹³. Atribuirea ceramicii pictate de la Giulvăz nu întîmpină mari greutăți deoarece caracteristicile picturii și analogiile găsite par a fi suficiente. Tot aici trebuie încadrată ceramica pictată de la Gornea¹¹⁴. Materialele provenite de la Beșenova: vasele globulare, străchinile semisferice, cupele conice, cupele semisferice și cupele cu profil în „S” au analogii în așezări ce aparțin acestei faze. Formele amintite, luate singure, nu pot fi considerate ca elemente sigure de datare, dar urmărind diversele variante și evoluția lor se poate opera tipologic și cu acestea. Pe baza lor atribuim acestei faze o parte¹¹⁵ din materialul provenit de la Beșenova (Gornja-Aranca), Beșenova (Izlaz) și poate altarul din movila IV. Ornamentele cu cercuri concentrice de la Beșenova și din altă parte, din această zonă, trebuie atribuite fazei următoare, iar nu cum pledează analogiile găsite, deoarece ele pot ajunge aici mai tîrziu decît acolo unde au fost semnalate, un fenomen similar petrecîndu-se și în sud¹¹⁶.

¹⁰⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 46—47.

¹⁰⁹ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 36, fig. 10/3; p. 23, fig. 7/3—4.

¹¹⁰ Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 109; *Die wichtigsten Fragen*, p. 12—13; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. IV/6; XV/6.

¹¹¹ J. Gaul, *op. cit.*, p. 23, fig. 14.

¹¹² Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 111—113; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Comunicări*, loc. cit.

¹¹³ M. Davidescu, *op. cit.*, p. 547—548; E. Comșa, în *Comunicări*, loc. cit.; *SCIV*, XVII, 1966, p. 360; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*

¹¹⁴ Nu ne pronunțăm cu o mai mare exactitate deoarece studierea materialului descoperit în cursul anului 1968 va putea aduce noi dovezi.

¹¹⁵ Pentru valorificarea integrală a materialului arheologic sînt necesare încă analize ale condițiilor de descoperire după însemnările lui Gy. Nagy, azi probabil dispărute, precum și după noi cercetări sistematice.

¹¹⁶ R. Galović, în 43—44. *BerRGK*, 1962—1963, p. 26—27.

Faza a IV-a. Acestei faze îi pot fi atribuite un număr mai mare de așezări și nivele. Elemente care să permită în nord o asemenea atribuire sînt: vasele mari de provizii, vasele cu patru sau mai multe picioare, cupele cu picior cruciform, cupele bitronconice cu picior înalt și gol, precum și unele ornamente cum sînt. ornamentul în „spic de grîu“, briurile plastice, cercurile concentrice, spiralele cu alveole, spiralele în relief, spiralele pictate, o parte din plastică, plastica pe vase etc. Pe baza acestora atribuim unele nivele de la Beșenova (așezarea de la Izlaz, Gornja-Aranca și din movilele IV—VI), Comloșul Mic, nivelul superior de la Giulvăz și așezarea de la Dejanî.

În sudul Banatului, acestei faze îi putem atribui cu mai mare siguranță o parte din materialul provenit din nivelul inferior de la Ostrovul Golu (așezarea centrală) și nivelul superior de aici. Nu putem preciza în ce măsură atinge această fază nivelul III de la Dubova (Cuina Turcului); cert este însă că o anumită categorie de barbotină de aici are trăsăturile caracteristice acestei faze¹¹⁷. Elemente care pledează pentru încadrarea așezării de la Ostrovu Golu în faza a IV-a sînt: ceramica de proastă calitate cu pictură, numărul mic de fragmente ceramice cu pictură roșie, barbotina specifică, ornamentele cu briuri plastice, caracterul vincian al uneltelor de silex și ceramica lucrată în tehnică starceviană, dar ornamentată cu elemente vinciene. Mai mult, caracteristicile ceramicii (factura, ornamentele, plastica) ne arată că nu mai avem de-a face cu o cultură Starčevo-Criș propriu-zisă, ci cu un proces de decădere a unor elemente și de formare a altora noi. Puține elemente ca varietate dar multe ca număr ne arată că există încă o cultură de tip Starčevo-Criș. De aceea, nu sîntem de acord cu atribuirea acestei așezări fazei A a culturii Vinča, așa cum reiese din unele studii¹¹⁸.

IV. Considerații generale asupra culturii Starčevo-Criș în Banat

A. Legături culturale

În Banat, ca și în regiunile învecinate (Serbia, Voievodina și Transilvania), în ultima etapă de dezvoltare a culturii Starčevo-Criș se constată prezența unor elemente, de asemenea de origină sudică, aparținînd culturii Vinča¹¹⁹. Prezența unor elemente de origină vinciană pe fragmente de factură starceviană (Beșenova, fig. 11/1—2; Ostrovu Golu, fig. 11/4—6) și a unor importuri Vinča (Beșenova, fig. 11/3) precum și dănuirea unor elemente vechi Starčevo-Criș¹²⁰, sînt dovada unei conviețuiri și a unor influențe reciproce. Nu insistăm asupra originii culturii Vinča, dar

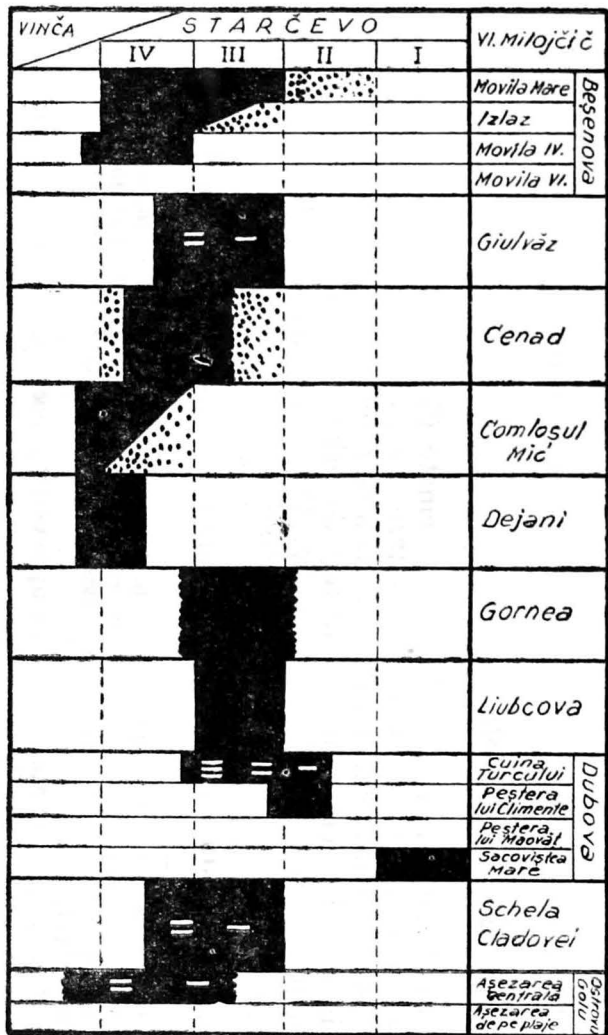
¹¹⁷ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 72; BSA, XLIV, 1949, p. 264—265.

¹¹⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*, și în special tabelul cronologic.

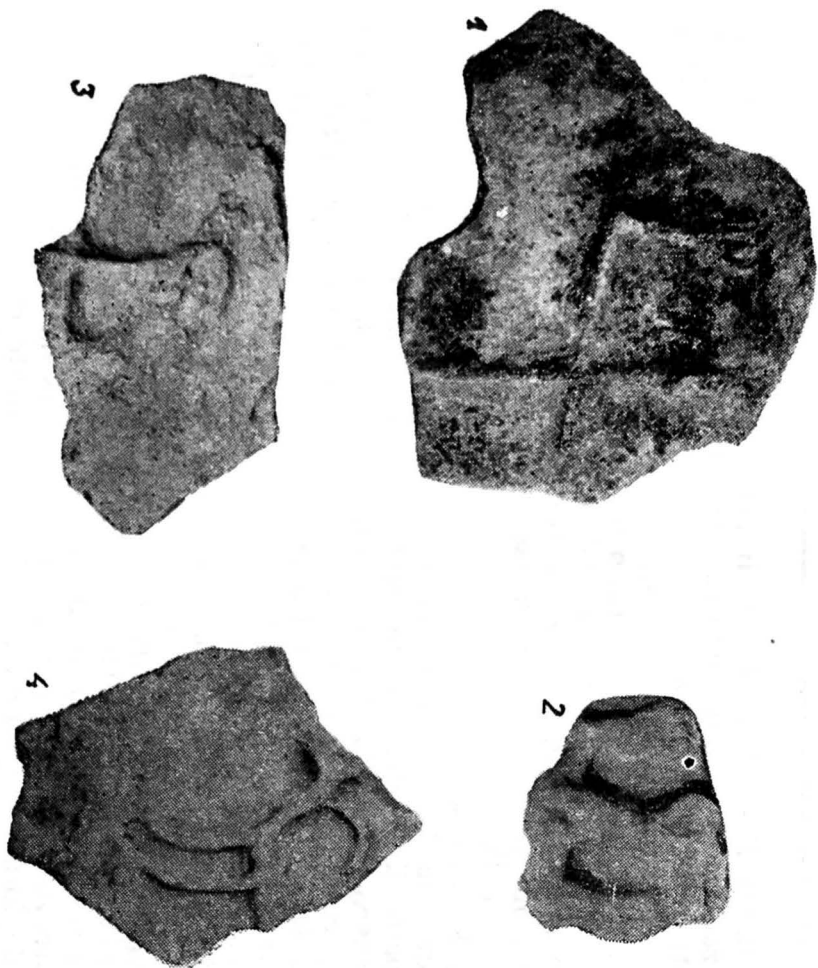
¹¹⁹ Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 112—113; D. Sreiović, în *Starinar*, XVIII, 1968, p. 19—20.

¹²⁰ La Zorlențul Mare (jud. Caraș-Severin), încă din nivelul I se pot constata elemente de tradiție Starčevo-Criș.

Fig. 12 — Beșenova (1—3 *Movila Mare*; 4 *Movila IV*); Cronologia culturii Starčevo-Criș în Banat.

5

rolul culturii Starčevo-Criș la formarea culturii Vinča precum și diversele elemente care au fost preluate, nu se pot nega.

Semnificative din acest punct de vedere sînt: plastica de la Ostrovu Golu (fig. 11/10, 7), care din punct de vedere tipologic stă la baza viitoarei plastici din cultura Vinča de la Balta Sărată (fig. 11/9 a—b)¹²¹, Parța¹²², Ruginosu¹²³ și Zorlențul Mare¹²⁴; altarele de cult de forma unor măsuțe¹²⁵; plastica pe vase¹²⁶ și pictura de culoare brună, ce se transmite fazei A a culturii Vinča¹²⁷.

Atragem atenția asupra termenului de *Cultura Banatului*, intrat în literatura de specialitate, dar folosit în chip divergent de către cercetători¹²⁸. La Ószentiván VIII și Čoka sub acest termen au fost cuprinse elemente amestecate aparținînd culturii Starčevo IV, Vinča A, Vinča B₁ și elemente de sinteză între cultura Tisa și Vinča¹²⁹. La Parța și Zorlenț lucrurile sînt pe cale de a se clarifica¹³⁰. Materialul de la Lipova este de asemenea rezultatul unui proces de sinteză, dar păstrăm deocamdată rezerve atît asupra componentelor, cît și asupra poziției cronologice¹³¹.

Legăturile cu cultura *ceramicii liniare vechi*, cu toate că materialele ce ne stau la dispoziție sînt puține, pot fi schițate în forma unor influențe directe și reciproce. De la Beșenova se cunosc cîteva fragmente ceramice (fig. 11/11—16), care prin tehnică sînt de origină starceviană, dar a căror ornamente au un caracter liniar¹³². Precizarea acestor legături necesită și anumite dovezi stratigrafice pe care deocamdată nu le avem. Ne gîndim la varianta *liniarului* din șesul Tisei.

B. Poziția Banatului în cadrul culturii Starčevo-Criș

Banatul, prin așezarea sa geografică în calea străvechilor drumuri din Thessalia peste Macedonia, Serbia, pe valea Dunării pînă în bazinul pannonic, a fost leagănul în care străvechile civilizații de origine sud-es-

¹²¹ Sondaj executat în 1962 de Sever Dumitrașcu și Liviu Groza; inedit.

¹²² I. Miloia, în *Analele Banatului*, IV, 2, 1931, p. 171—186.

¹²³ Sondaj executat de colectivul muzeului din Reșița condus de prof. O. Răuț.

¹²⁴ Săpături executate de muzeul din Reșița în colaborare cu Muzeul Timișoara; inedit.

¹²⁵ Ne referim la altarele de cult în formă de măsuță, întîlnite în aria răsăriteană a culturii Starčevo-Criș și care s-au găsit în număr mare la Gornea.

¹²⁶ Este un fenomen caracteristic pentru cultura Starčevo IV — Vinča A, întîlnindu-se deopotrivă la Zorlenț, Gornea, Parța etc.

¹²⁷ La Gornea, în bordeiul săpat în toamna anului 1968, au ieșit la iveală două fragmente ceramice pictate atribuite de noi fazei A a culturii Vinča. O comunicare despre așezarea de aici a fost prezentată la sesiunea științifică a muzeelor din 1969.

¹²⁸ N. Vlăssă, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 408; *SCIV*, XV, p. 351—366; *ActaMN*. III, 1966, p. 34; D. Berciu, în *IstRom*, I, p. 42.

¹²⁹ Cu ocazia unei alte comunicări susținute la sesiunea cercurilor științifice studențești din anul 1966, am sesizat diferențele dintre fazele respective.

¹³⁰ E. Comșa și O. Răuț, în *SCIV*, XX, 1969, p. 3—15; la Parța M. Moga consideră că materialele aparținînd așa-zisei „Culturi a Banatului” apar în nivele mai tîrzii de aci.

¹³¹ Mulțumesc tov. M. Rusu care mi-a pus la dispoziție schițe și desene cu material provenit de la Lipova.

¹³² I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 255, 260.

tică au găsit condiții prielnice de dezvoltare. Cuprins între hotare naturale Dunăre, Tisa, Mureș și Carpații meridionali, avînd un relief variat, cu lunci largi presărate cu grinduri, cu o floră și faună bogate, cu rîuri bogate în pește, pămînturi și pășuni grase, Banatul a oferit străvechilor locuitori posibilitatea de a practica diverse ocupații (pescuit, vînătoare, creșterea vitelor, agricultură etc.).

Primii purtători ai vieții neolitice aduc cu ei o civilizație dezvoltată, cu ocupații variate, cu credințe și obiceiuri complexe, ce fac ca regiunea în care se așează să intre în scena culturii în urmă cu cinci milenii și jumătate. Această primă civilizație a fost cultura Starčevo-Criș care încadrîndu-se în marele complex Presesklo-Starčevo-Kremikovți-Körös-Criș, a suferit în mare aceeași evoluție, aceleași influențe și a contribuit în aceeași măsură la cristalizarea și decăderea marelui complex. Evoluția acestei culturi cunoaște pe teritoriul Banatului un colorit local mai accentuat, cu deosebire în fazele tîrzii. În sudul și mai ales în nordul teritoriului sînt create unele elemente ce apar ca fiind proprii acestor regiuni, existînd însă și deosebiri între materialul celor două zone. În nordul Banatului, în faza tîrzie ia naștere o frumoasă ceramică ornamentată cu „spic de grîu“, briuri și rozete cu alveole, spirale și o plastică zoo- și antropomorfă pe vase. În sudul Banatului descompunerea culturii Starčevo-Criș este mai rapidă, începînd mai de timpuriu, sub influența culturii Vinča.

GH. LAZAROVICI

DIE STARČEVO—CRIȘKULTUR IM BANAT

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Artikel versucht der Verfasser, die Starčevo-Crișkultur im Banat monographisch zur Erläuterung.

Das 1. Kapitel bringt eine Liste von sicher festgestellten Funden mit Starčevo-Criș-Material.

Im 2. Kapitel wird, auf Grund des gesammelten und veröffentlichten Fundmaterials eine Analyse der Sach- und Geisteskultur versucht.

Das 3. Kapitel bringt eine Periodisierung der Starčevo-Crișkultur für das Banat, indem im Norden die innere Entwicklung auf Grund der Typologie, im Süden hingegen nach stratigraphischen Befunden verfolgt wird.

Das letzte Kapitel zeigt die Beziehung der Starčevo-Crișkultur zu den Kulturen Vinča und Linearkeramik. Der Verfasser bezweifelt die Richtigkeit der Bezeichnung „Banater Kultur“. Er kommt zu der Schlussfolgerung, dass die Entwicklung der Starčevo-Crișkultur im Banat sich in den grossen Komplex Präsesklo-Starčevo-Kremikove-Körös-Criș, mit örtlich betonten Besonderheiten für die späten Phasen, einpasst.